ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΤΑ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

1 GR 2021

ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΗΘΙΚΗΣ: Ο ΚΑΤΑΚΕΡΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΑΓΙΩΜΕΝΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ

Γιάννης Παπαδόπουλος

métaWORKINGPAPERS

méta Working Papers

Editor: Dr Sotiris Mitralexis
Assistant Editor: Kostas Raptis

Advisory Committee
Dr Antara Haldar, University of Cambridge
Dr Kostas Kanellopoulos, University of Crete
Dr Athina Karatzogianni, University of Leicester
Dr Vasilis Kostakis, Tallinn University of Technology & Harvard University
Dr Lyndsey Stonebridge, University of Birmingham
Dr Nicolas Theocarakis, University of Athens
Dr Paul Tyson, University of Queensland
Dr Yanis Varoufakis, University of Athens
Dr Sissy Velissariou, University of Athens
Dr Mari Velonaki, University of New South Wales

The Centre for Postcapitalist Civilisation's working papers series, ***méta Working Papers***, publishes peer-reviewed interdisciplinary research that explicitly or implicitly explores aspects of our liminal times, of our transition towards postcapitalist futures — be they dystopian or utopian, or anything in between. We are particularly interested in the exposure of academic works-in-progress to an audience of post-capitalism-oriented thinkers.

méta Working Papers welcomes solicited and unsolicited papers in English, Greek, or preferably both, on aspects of the nascent postcapitalist era and follows a single-blind peer review process. The Papers are on-line open-access publications under the Creative Commons CC BY-NC-ND license. An indicative word count would be around 3.500-7.000 words. Our non-binding suggestion for references is the Chicago Style system, either notes+bibliography or author-date. Submissions must include an abstract. Authors must include a biographical note of 60-100 words. The editorial team maintains final discretion over publication of all content. Publication does not entail an endorsement of méta Working Papers' contents, which reflect the views only of the authors, and méta cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Correspondence and submission: postcapitalism.centre@gmail.com, cc'ing s.mitralexis@metacpc.org, with 'méta Working Papers Submission' on the subject line.

Σε Αναζήτηση Ηθικής: Ο κατακερματισμός της παγιωμένης σχέσης μεταξύ ηθικής και οικονομίας από το σύγχρονο νεοκλασικό μοντέλο οικονομικών

Γιάννης Παπαδόπουλος

Σύνοψη

Σε αυτό το άρθρο εξετάζουμε την εξέλιξη της σχέσης μεταξύ ηθικής και οικονομίας. Κυρίως μετά την οικονομική κρίση του 2008, πολλοί οικονομολόγοι, μελετητές και οι φοιτητές ένιωσαν την ανάγκη να βρουν απαντήσεις έξω από την κυρίαρχη οικονομική σκέψη. Μερικές από αυτές τις απαντήσεις έχουν δοθεί, από τη γέννηση της οικονομίας ως ανεξάρτητου τομέα, από την ηθική φιλοσοφία. Ωστόσο, από τη μαθηματικοποίηση της οικονομίας και την απομάκρυνση από το πεδίο της πολιτικής οικονομίας, που κάποτε εμπεριείχε οικονομία, φιλοσοφία, ιστορία και πολιτικές επιστήμες, η ηθική φιλοσοφία έχασε το ρόλο της εντός των οικονομικών συζητήσεων. Τρεις είναι οι κύριες θεωρίες της ηθικής. Ο ωφελιμισμός, η ηθική βασισμένη σε κανόνες και η ηθική των αρετών. Το νεοκλασικό οικονομικό μοντέλο πράγματι επέλεξε τη πρώτη εκ των τριών ώστε να αιτιολογήσει την υπόσταση του, ωστόσο αμέλησε —σκόπιμα ή μη— να συμπεριλάβει τις άλλες δυο. Ο ωφελιμισμός μεταφράστηκε σε ανάλυση κόστους οφέλους, η οποία ταιριάζει στη θεωρία του «homo economicus» και του εγωιστικής αποτύπωσης του ανθρώπινου είδους και ενώ ο σύγχρονος καπιταλισμός αναγνωρίζει τον Άνταμ Σμιθ ως πατέρα του, δεν φαίνεται να αναγνωρίζει ή να θυμάται όχι μόνο τους υπόλοιπους σπουδαίους διανοητές της περιόδου του Σκωτικού Διαφωτισμού, αλλά και την *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* του Σμιθ. Συμπερασματικά, εάν η ηθική οφείλει να παίξει κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση μιας μετακαπιταλιστικής οικονομικής θεωρίας, και να την βοηθήσει να ξεφύγει από την αέναη και άσκοπη προσπάθεια δημιουργίας μιας *Wertfreiheit*, η μονοδιάστατη επιλογή και ερμηνεία της ηθικής από οικονομολόγους δεν μπορεί να οδηγήσει σε ορθά συμπεράσματα αναφορικά με τη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Ο *Γιάννης Παπαδόπουλος* γεννήθηκε στην Αθήνα το 1993 και σπούδασε Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Σχέσεις στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ακολούθως απέκτησε το μεταπτυχιακό του δίπλωμα στην Πολιτική Οικονομία από το King's College of London. Αυτή την περίοδο βρίσκεται στο τελευταίο έτος συγγραφής της διδακτορικής του διατριβής με τίτλο "The Ethics of Efficiency and the Efficiency of Ethics" στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, για την οποία έχει λάβει υποτροφία από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας. (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.).

Η Ηθική Απουσιάζει

Η ορθολογικότητα, είτε πρόκειται για ένα είτε για δώδεκα διαφορετικά είδη (Ζουμπουλάκης, 2014), είναι η θεωρητική έννοια που κυριάρχησε στην οικονομική επιστήμη ως το μοντέλο λήψης αποφάσεων. Αρκετός χρόνος και συγγράμματα έχουν αφιερωθεί στο κατά πόσο η έννοια αυτή εξηγεί επαρκώς τον τρόπο με τον οποίο ενεργούν οι άνθρωποι, και αρκετοί μελετητές από ποικίλα επιστημονικά πεδία προσπάθησαν —και προσπαθούν ακόμη— να αμφισβητήσουν αυτό το αξίωμα. Ωστόσο, δεδομένου ότι αυτή η εξήγηση της ανθρώπινης δραστηριότητας έγκειται στο θεωρητικό πλαίσιο, η οποία —όπως υποστηρίζουν οι εκπρόσωποι της— απλώς απεικονίζει ορισμένα μόνο βασικά ανθρώπινα χαρακτηριστικά, παρατηρούνται συχνά ελλείψεις και ασυνδετότητα της θεωρίας με τον πραγματικό κόσμο.

Έχουν γίνει αρκετές προσπάθειες κάλυψης των κενών που έχει αφήσει η κυρίαρχη οικονομική θεωρία, προκειμένου να οικοδομηθεί μια πιο συμπαγής ανάλυση της ανθρώπινης δράσης, ειδικά μετά τη δεκαετία του '30, όταν η έννοια της αβεβαιότητας συμπεριλήφθηκε στην έννοια του ορθολογισμού. Η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η βιολογία και η φιλοσοφία είναι μόνο μερικά παραδείγματα των επιστημών που συμμετείχαν σε αυτή την προσπάθεια. Η μελέτη των ηθικών αξιών στα οικονομικά θα μπορούσε να δώσει μια μερική απάντηση στα ερωτήματα που ο καθαρός οικονομικός ορθολογισμός έχει αφήσει αναπάντητα και να οδηγήσει τα οικονομικά σε ένα πιο υγιές στάδιο μετακαπιταλισμού. Πολλοί μελετητές έχουν αφιερώσει μέρος ή το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας τους στη μελέτη της ηθικής και το αποτέλεσμα ήταν μια αφθονία ηθικών θεωριών, με σαφείς διαφορές μεταξύ τους. Είτε η σχέση οικονομίας και ηθικής επρόκειτο να αξιοποιηθεί από οικονομολόγους είτε από φιλόσοφους, η σύνδεση έπρεπε να διερευνηθεί. Από τον Adam Smith στον Henry Sidgwick και από τον Kurt Rothschild στον Amartya Sen, η έννοια της ηθικής έχει παίξει κεντρικό ρόλο στην οικονομική θεωρία.

Ωστόσο, μέσω μέρους αυτής της εργασίας, γίνεται σαφές ότι η ηθική συχνά δεν χρησιμοποιείται ως μέσο που θα μπορούσε να προσφέρει στην οικονομική θεωρία μια καλύτερη κατανόηση της ανθρώπινης δραστηριότητας. Έχει μάλλον χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο για την υποστήριξη της ορθολογικότητας των ανθρώπων. Με απλά λόγια, η ηθική εισήλθε στην οικονομική θεωρία προκειμένου να αναδείξει μια διαφορετική οπτική για τους ανθρώπους, την οποία τα οικονομικά μάλλον απέτυχαν να παρατηρήσουν. Το καθήκον, η ενοχή, οι κανόνες, ο φόβος έχουν παρουσιαστεί ως αντικίνητρα, τα οποία θα μπορούσαν να οδηγήσουν ένα άτομο να ενεργήσει ηθικά. Ο αλτρουισμός, όταν δεν νοείται ως χίμαιρα, παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της μεγιστοποιημένης ικανοποίησης (Rothschild, 1993). Η κατηγορηματική επιταγή (Kant, 1950) μεταφράστηκε ως φόβος για μελλοντικές απώλειες στην οικονομική θεωρία και εισήλθε σε ανάλυση κόστους —οφέλους με την έννοια ότι είναι εγωιστικά καλύτερο να μην κλέβουμε, όχι επειδή η κλοπή είναι εγγενώς ανήθικη, αλλά επειδή το κέρδος είναι μεγαλύτερο εάν δεν κλέβουν ούτε οι άλλοι. Ο Σεν, παρόλο που δεν αποδέχεται τον καθολικό εγωισμό ως προαπαιτούμενο για τον ορθολογισμού (Sen, 1987, σελ. 16), εξακολουθεί να προτείνει μια ισχυρή παρουσία εγωισμού σε πράξεις ανθρώπων υπέρ της κοινότητά τους, την οικογένειά τους κ.λπ.

Ιδιαίτερα μετά την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, πολλοί οικονομολόγοι, μελετητές και φοιτητές θεώρησαν την ανάγκη να βρουν απαντήσεις που δεν δόθηκαν από την κυρίαρχη σχολή σκέψης στα οικονομικά. Είτε αναφέρεται ως φιλοσοφία της οικονομίας, είτε ως συνδυασμός ηθικής και οικονομίας, οικονομία της ευημερίας, συμπεριφορικά οικονομικά, οικολογικά οικονομικά κ.λπ., όλα βρίσκονται υπό την «ομπρέλα» των κυρίαρχων οικονομικών. Παρ 'όλα αυτά, συνειδητά ή όχι, η ηθική έχει χαθεί. Έχει δώσει τη θέση της σε κάτι άλλο. Δεν είναι μια προσαρμογή στη σύγχρονη αντίληψη της ζωής. Είναι μια απώλεια. Αυτό δεν σημαίνει ότι η ηθική και οι ηθικές αξίες δεν αναφέρονται στην οικονομική θεωρία και από σύγχρονους οικονομολόγους σε όλο τον κόσμο. Αντίθετα, η ηθική στα οικονομικά είναι ένα από τα πιο

συζητημένα θέματα —στην οικονομική επιστήμη— τα τελευταία είκοσι χρόνια. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο απεικονίζεται η ηθική στη σύγχρονη οικονομική θεωρία δεν προσομοιάζει σε τίποτα της βασικές ηθικές θεωρίες που είναι γνωστές στο ευρύ κοινό. Κάποτε η ηθική επανήλθε στο πεδίο της οικονομικής θεωρίας για να προσφέρει μια νέα, ριζοσπαστική άποψη στην εξήγηση της ανθρώπινης δράσης. Ωστόσο, η ηθική έχει χάσει το σκοπό της. Δεν ξέχασε απλώς τον σκοπό της. εγκατέλειψε τις ρίζες της.

Η σύνδεση μεταξύ ηθικής και οικονομίας έχει «επαν-ανακαλυφθεί» τα τελευταία είκοσι χρόνια: Ethics out of Economics (Broome, 1999), Ethics and Economics an Introduction (Dutt & Wilder, 2010) και Ethics in Economics (Wight, 2015). Παρ 'όλα αυτά, ένα κυρίαρχο μέρος αυτών των βιβλίων —και ένας μεγάλος αριθμός άλλων— δεν απεικονίζουν με ακρίβεια τον τίτλο τους. Έχω αναγνωρίσει ένα μοτίβο σε πολλά από αυτά να παρουσιάζουν όχι την ηθική στα οικονομικά, όχι τα οικονομικά μέσω της ηθικής, αλλά την ηθική ως οικονομία. Η ηθική έχει χάσει την κυριαρχία της και παρόλο που κάποτε «παρασύρθηκε» από τα κροκοδείλια δάκρυα της οικονομικής θεωρίας, τώρα η ηθική είναι αυτή που καταβροχθίζεται από τα οικονομικά.

Επιπροσθέτως, μέσω της παραμόρφωσής της, η ηθική έχει κάνει την κυρίαρχη σχολή οικονομικής σκέψης ακόμη πιο ισχυρή, δίνοντας την «ευλογία» της στον ανθρώπινο ορθολογισμό και στην έννοια της μεγιστοποίησης της ωφέλειας. Εάν έχουν την υποστήριξη της ηθικής, γιατί αυτές οι έννοιες να θεωρούνται κακές ή και ανήθικες; Ωστόσο, αυτή η υποστήριξη δεν προέρχεται από την ηθική, αλλά από εάν κακέκτυπο ηθικών αξιών που πλέον εργαλειακή διάσταση. Δυστυχώς, το γεγονός είναι ότι εδώ και πολύ καιρό, η ηθική δεν παρέχει εξήγηση στα ερωτήματα της οικονομικής θεωρίας. Η οικονομική θεωρία είναι αυτή που εξηγεί και ορίζει την ηθική. Όπως λέει ο Μπρέναν: «Ας αφιερωθούν οι οικονομολόγοι σε ερωτήσεις σκοπιμότητας και ας ασχοληθούν οι φιλόσοφοι, οι πάπες και οι άλλοι ηθικοί γκουρού με το επιθυμητό» (Brennan, 1996, σελ. 133).

Βασικές Ηθικές Θεωρίες

Αυτό που παίζει καθοριστικό ρόλο στη διευκρίνιση της ηθικής απώλειας, είναι η επιλογή της ηθικής θεωρίας. Τρεις είναι οι βασικές ηθικές θεωρίες, η διαφοροποίηση των οποίων έγκειται στην ξεχωριστή κατανόησή τους για το τι είναι ηθικά σημαντικό. Αυτές οι τρεις θεωρίες είναι: Ηθική βάσει αποτελέσματος, Ηθική βάσει καθηκόντων και κανόνων και Ηθική της αρετής (Wight, 2015). Οι συνέπειες, οι αρχές και τα κίνητρα είναι αντίστοιχα οι βάσεις πάνω στις οποίες δομούνται αυτές οι ηθικές θεωρίες.

Αρχικά, φανταστείτε έναν κόσμο στον οποίο οι πράξεις αξιολογούνται με βάση το αποτέλεσμα τους και εφόσον το αποτέλεσμα τους είναι αποδοτικό, τότε οι ενέργειες θεωρούνται καλές. Δεν χρειάζεται να φανταστούμε αυτόν τον κόσμο, διότι προσομοιάζει —σε μεγάλο βαθμό— τον τρόπο με τον οποίο η επικρατούσα οικονομική θεωρία αντιλαμβάνεται και παρουσιάζει τον κόσμο μας. Χρησιμοποιεί την αποδοτικότητα και την μεγιστοποίηση κέρδους/ χρησιμότητας, κατά τη μέτρηση οικονομικών δραστηριοτήτων και αποφάσεων. Είτε δυνητική είτε ως αποκτηθείσα, η αποδοτικότητα και η χρησιμότητα, αφορούν αποτελέσματα. Επομένως, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι ο ευκολότερος ή καταλληλότερος ηθικός συνδυασμός με τη μεγιστοποίηση της αποδοτικότητας και της χρησιμότητας της οικονομικής θεωρίας και της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής, είναι η ηθική των αποτελεσμάτων και των συνεπειών. Επιπροσθέτως, οι έννοιες των συνεπειών και της αποδοτικότητας, δεν διαφέρουν ιδιαίτερα εννοιολογικά.

Σε μια πιο περιορισμένη έννοια του ορθολογισμού ή σε έναν κοινωνικά ενσωματωμένο ορθολογισμό, υπάρχει χώρος συμμετοχής καθηκόντων και αρχών στη διαμόρφωση της ηθικής θεωρίας. Η θεωρία του path dependency, μαζί με τις παραδόσεις, επιτρέπουν μια κάποια απόκλιση από την καθαρή ορθολογιστική κατανόηση της ανθρώπινης φύσης. Εδώ η ηθική διάσταση παίρνει τη μορφή καθηκόντων και ηθικής βάσει κανόνων. Η χριστιανική, «να μην κάνετε στους άλλους αυτό που δεν θέλετε να κάνουν σε εσάς» και ομοίως η καντιανή προτροπή «Πράττε μόνο βάσει εκείνης της αρχής, διά της οποίας

μπορείς ταυτόχρονα να θέλεις να καταστεί αυτή καθολικός νόμος», καλύπτουν το κενό μεταξύ της μεγιστοποίησης της χρησιμότητας και της υγιούς κοινωνικής ύπαρξης. Μια διασταύρωση μεταξύ της ηθικής που βασίζεται στο αποτέλεσμα και της ηθικής που βασίζεται σε κανόνες είναι η θεωρία του rule- consequentialism. Στην θεωρία αυτή, οι κανόνες επιλέγονται με βάση τα αποτελέσματά τους και αυτοί είναι οι κανόνες που καθορίζουν το ποιες ενέργειες είναι ηθικά σωστές ή λανθασμένες. Η θεωρία του rule- consequentialism θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η χρυσή τομή μεταξύ των ηθικών αξιών στον αμιγή ορθολογισμό και των ηθικών αξιών στον κοινωνικά ενσωματωμένο ορθολογισμό.

Ωστόσο, η τρίτη ηθική θεωρία, η ηθική των αρετών, φαίνεται να έχει τον μικρότερο αντίκτυπο και πως δεν μπορεί να συνεισφέρει στην εξήγηση της ανθρώπινης δράσης, όταν βρίσκεται αντιμέτωπη με τα κενά της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας. Είναι τα κίνητρα και οι εγγενείς αξίες τόσο παράταιρες σε μια συζήτηση οικονομικού πλαισίου; Η απάντηση είναι, ή τουλάχιστον θα έπρεπε να είναι, όχι. Το «πρόβλημα» με την ηθική των αρετών είναι ότι οι αρετές και τα κίνητρα δεν μπορούν να μεταφραστούν σε μαθηματικές αξίες ή να μετρηθούν αριθμητικά, επειδή δεν μπορούν να υπολογιστούν. Είναι αδύνατο να γνωρίζουμε αν μια δωρεά γίνεται με αλτρουιστικό σκοπό ή από καθαρό εγωισμό. Αυτό παράγει αβεβαιότητα, μια έννοια που αποφεύγεται κατά κόρων από τα κύρια οικονομικά μοντέλα. Η αβεβαιότητα, εκτός του ότι καθιστά τους καθολικούς ορισμούς δύσκολους ή αδύνατους, αποκαλύπτει τη δυσκολία που αντιμετωπίζει η οικονομική θεωρία κατά την εξήγηση της λήψης των αποφάσεων. Συνεπώς, τα αποτελέσματα και οι συνέπειες, ή οι κανόνες, τα καθήκοντα και οι αρχές ευνοούνται και είναι πιο αποδεκτές όταν η ηθική εισέρχεται στην οικονομική ανάλυση. Δεν είναι έννοιες πολύπλοκες. Είναι έννοιες εύκολα διαχειρίσιμες και μετρήσιμες. Γιατί να επιλέξουμε περίπλοκες και δύσκολες έννοιες έναντι απλών και βέβαιων;

Είναι παραπλανητικό και λανθασμένο να συγχέουμε την οικονομική θεωρία με τις οικονομικές πολιτικές. Ωστόσο, προκύπτουν ορισμένες υποθέσεις

από την υποτίμηση ή την άρνηση της ύπαρξης αλτρουισμού, ηθικής και ηθικών αξιών. Αυτές οι παραδοχές λειτουργούν ως «πυροκροτητές» για μελλοντικές ελλείψεις στο οικονομικό σύστημα. Μπορεί να μην είναι οι μόνοι, αλλά παίζουν ουσιαστικό ρόλο.

Επιστρέφοντας στις αρχικές παρατηρήσεις αυτού του άρθρου, οι επιθέσεις κατά της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής ήταν αμέτρητες. Τα ετερόδοξα οικονομικά —μεταξύ άλλων— προσπαθούν να προσθέσουν στοιχεία στην κατανόηση της ανθρώπινης φύσης και δράσης και να περιορίσουν τη δυναμική της κυρίαρχης σκέψης. Συνιστάται στους φοιτητές να αποφύγουν αυτό το θέμα, το θέμα της ορθολογικότητας, επειδή η ανάλυση του και οι αναφορές έχουν φτάσει στο όριο του κορεσμού. Αυτή είναι η πραγματικότητα. Τα βιβλία και οι ακαδημαϊκές εργασίες που αναφέρονται στις ελλείψεις της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής ως το κύριο αντικείμενό τους αφθονούν.

Ωστόσο, το ότι ο κορεσμός αυτού του θέματος σε εργασίες είναι κάτι το αληθές, δημιουργεί εκ νέου μια ανησυχία. Γιατί ύστερα από τόσα χρόνια επιθέσεων και προτάσεων προς την θεωρία του ορθολογισμού, η θεωρία είναι ανέπαφη και πιο κυρίαρχη από ποτέ; Γιατί οι οικονομολόγοι έχουν αποδεχτεί την αφελή απλότητα του όρου και δεν δίνουν χώρο σε άλλες έννοιες οι οποίες μπορεί να κατορθώσουν να συμπληρώσουν το παζλ της ανθρώπινης δράσης και της λήψης αποφάσεων; Όπως ένα παιδί που πρέπει να του υπενθυμίζουν επανειλημμένα να μην βάζει το δάχτυλό του στο στόμα, έτσι πρέπει να υπενθυμίζονται και στην οικονομική θεωρία οι περιορισμοί της θεωρίας του ορθολογισμού. Είναι καθήκον των γονέων να μην το πουν στο παιδί μια φορά και μετά να υποθέσουν ότι έμαθε το μάθημά του, αλλά να βρίσκονται δίπλα του σε περίπτωση που χρειάζεται υπενθύμιση, έως ότου να μην το κάνει. Στην περίπτωση της οικονομικής θεωρίας, φαίνεται πως το μάθημα δεν έχει διδαχθεί. Όσον αφορά την ηθική, φαίνεται πως ίσως πράγματι έχασε την ευκαιρία να εξηγήσει συμπεριφορές που νοούνται ως αποκλίσεις από τον ορθολογισμό του ατόμου.

Σχεδόν τα πάντα στον 21ο αιώνα μπορούν να εξηγηθούν μέσω του εγωισμού, του προσωπικού συμφέροντος, της μεγιστοποίησης της χρησιμότητας και μιας ποικιλίας άλλων παρόμοιων χαρακτηριστικών που έχουν αποδοθεί στα άτομα. Εάν κάποιος προσπαθήσει να εξηγήσει μια συμπεριφορά μέσω του αλτρουισμού, ένας εκπρόσωπος της ορθολογικής επιλογής θα διορθώσει αμέσως αυτήν την ψευδή εντύπωση, δείχνοντας πώς αυτή η φαινομενικά αλτρουιστική ενέργεια έγινε με βάση το προσωπικό όφελος. Ακόμα και όταν το κέρδος δεν μπορεί να μετρηθεί ή να αποκαλυφθεί, η αίσθηση που απολαμβάνει κάποιος μετά από μια «καλή πράξη», καθιστά αυτόματα τη δράση ως εγωιστική στα μάτια της ορθολογικής θεωρίας. Ευτυχώς, δεν είναι τόσο εύκολο να αποδειχθεί πως όλα είναι μαύρα και όλα όσα δεν είναι μαύρα, είναι. Ο Χιουμ δήλωσε ότι αν γνωρίζαμε ότι δεν υπάρχει αλτρουισμός/ καλοσύνη, θα ήταν ηλίθιο για τους ανθρώπους να προσποιούνται ότι ενεργούν με αυτόν τον τρόπο. Περίπου έναν αιώνα αργότερα, ο Χάμλιν επανέλαβε την ιδέα του Χιουμ: «Μια δεύτερη πιθανότητα για τον ισχυρισμό ότι ο αλτρουισμός είναι, στη βάση του, ιδιοτελής, είναι να υποστηρίξουμε ότι μια πράξη παροχής από μόνη της παράγει χρησιμότητα. [...] Ωστόσο, αυτό το είδος επιχειρημάτων είναι ανίσχυρο. Για να είναι δυνατό κάποιος να μεταμφιεστεί ως αλτρουιστής και έτσι να κερδίσει τα εύσημα, πρέπει να υπάρχουν γνήσιοι αλτρουιστές και το κοινό να μην μπορεί να διακρίνει μεταξύ πραγματικού και ψεύτικου αλτρουισμού» (Hamlin, 1986, σ. 36, μτφρ. δική μου).

Επιπλέον, το να κρίνουμε μια ενέργεια μόνο από το αποτέλεσμα της, είτε πρόκειται για το αποτέλεσμα που αφορά τον δράστη είτε το αποτέλεσμα που αφορά τον δέκτη, αποδεικνύει για άλλη μια φορά ότι η συνέπεια και η ηθική βάσει αποτελεσμάτων/ συνεπειών, εφόσον λαμβάνονται υπόψη, είναι η μόνη επιλογή η επικρατούσα οικονομική θεωρία επιτρέπει, για τη μέτρηση της αξίας των ενεργειών. Δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια λογική συνέχεια των πραγμάτων. Ωστόσο, οι οικονομολόγοι και ως αποτέλεσμα και τα οικονομικά, δεν είναι οι μόνοι που ευθύνονται για αυτή τη κατάσταση. Πρόκειται για μια απλή απεικόνιση του κόστους ευκαιρίας, όπου για να αποκτήσουμε

έναν συγκεκριμένο τύπο τρόπου ζωής, κάποια άλλα στοιχεία της ανθρώπινης φύσης πρέπει να αφεθούν ανεξερεύνητα, πρέπει να αφεθούν να χαθούν. Το αν οι αρετές και η ηθική της αρετών πρέπει να παίζουν πιο ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση οικονομικών θεωριών και στην εξήγηση της ανθρώπινης δράσης, είναι ένα θέμα που θα αναλυθεί αλλού. Προς το παρόν, εστιάζουμε στο πώς η θεωρία της ορθολογικής επιλογής, μεταμφιεσμένη σε ηθική των συνεπειών, κατάφερε να νομιμοποιήσει τους ισχυρισμούς που προτείνει η ίδια. Πλέον, η θεωρία της ορθολογικής επιλογής βασίζεται και ισχυροποιείται μέσω της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής.

Όπως εξηγεί ο Βαρουφάκης: «Παρότι το να είσαι ηθικός μπορεί να είναι ανταποδοτικό, δεν μπορεί κάποιος να είναι πραγματικά ηθικός επειδή είναι ανταποδοτικό. Ο μόνος τρόπος για να είναι κάποιος πραγματικά καλός, είναι να είναι καλός για το τίποτα.» (Varoufakis, 1996, σ. 159, μτφρ. δική μου). Επιπλέον και σε συνάρτηση με το χωρίο του Βαρουφάκη, όταν η ηθική γίνεται αντιληπτή χωριστά από τα οικονομικά, δεν νοείται ερμηνεία που να μοιάζει με ανάλυση κόστους—οφέλους, όπου το υποκείμενο επιλέγει ορθολογικά την πιο εγωιστικά επωφελή επιλογή και η επιλογή αυτή να θεωρείται ηθική. Για να το θέσω πιο απλά, εάν το κίνητρο είναι γνωστό και το κίνητρο είναι εγωιστικό προς εγωιστικούς σκοπούς και σε αυτή τη διαδικασία παράγεται κάποιο συλλογικό αγαθό, η δράση δεν θεωρείται ηθική, τουλάχιστον από τους περισσότερους. Μπορεί να θεωρηθεί ως έθιμο ή ως πεποίθηση, τα οποία και τα δύο συμπεριλαμβάνονται στο πλαίσιο της ηθικής. Σε αυτήν την περίπτωση υπάρχει μια προφανής διάκριση μεταξύ ηθικής και ηθικών αξιών. Συνεπώς, η έννοια της εγωιστικής ηθικής ή της ηθικής με εγωιστικό κίνητρο, υπάρχει μόνο όταν η ηθική και η ηθικές αξίες αναμειγνύονται με τα οικονομικά.

Στην πραγματικότητα, τα κίνητρα μπορεί να είναι καλά συγκαλυμμένα και δύσκολο να εμφανιστούν. Ωστόσο, τα κίνητρα έχουν σημασία. Το αν μπορούν να προσδιοριστούν ή όχι, δεν έχει καμία σχέση με το γεγονός ότι αυτό που μέχρι τώρα είχε χαρακτηριστεί ως ηθική και έπαιζε τον ρόλο του ηθικού «συμβούλου» για τα οικονομικά, σκόπιμα ή ακούσια, έχει αφήσει εκτός της

εξίσωσης έναν από του πιο ουσιώδεις παράγοντες που μπορούν να οδηγήσουν σε ηθικό χαρακτηρισμό: τα κίνητρα. Είτε αυτή η απουσία οφείλεται στην προσπάθεια απλούστευσης της θεωρίας, είτε για να βασιστεί η θεωρία σε στοιχεία των οποίων η ύπαρξη μπορεί να αποδειχθεί και να μετρηθεί, αυτή η απουσία πιθανότατα παίζει τον πιο κρίσιμο ρόλο στην ανεπάρκεια της οικονομικής θεωρίας.

Η αναγνώριση ότι μια έννοια, όπως τα κίνητρα, είναι σημαντική σχετικά με την ανάλυση της ανθρώπινης δράσης και στη συνέχεια η αγνόηση της κατά τη οικοδόμηση μιας θεωρίας, δεν μπορεί να οδηγήσει σε επιθυμητά αποτελέσματα. Η απουσία των κινήτρων είναι μια αξιακή δήλωση. Όσο πιο σκόπιμα παραλείπεται και παραβλέπεται η έννοια των κινήτρων, τόσο μεγαλύτερη είναι η απόσταση από τη *Wertfreiheit*. Η οικονομία δεν μπορεί να είναι μια επιστήμη χωρίς αξιακές δηλώσεις και πεποιθήσεις. Η συζήτηση αναφορικά με τη σύνδεση ηθικής και οικονομίας εμπεριέχει από μόνη της μια αξιακή δήλωση.

Ορθολογισμός και Σκωτικός Διαφωτισμός: Hume, Hutcheson και Smith

Παραμένει λοιπόν μυστήριο, τουλάχιστον κατά την άποψή μου, ο λόγος για τον οποίο η οικονομική θεωρία, η οποία φαινομενικά προσπαθεί να κατανοήσει την ανθρώπινη δράση και να βοηθήσει τους ανθρώπους να κατανοήσουν τις αποφάσεις και τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, αγνοεί ή αποφεύγει την τριβή με την έννοια των κινήτρων. Γίνεται ακόμη πιο ασαφές όταν εξετάζουμε ιστορικά τη σύγχυση. Ο Adam Smith, ο «Μεγάλος Σκώτος», εξέδωσε το 1759 το βιβλίο: *Η Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων*. Στην πρώτη παράγραφο αυτού του βιβλίου ο Smith αμφισβητεί την ιδέα ότι οι άνθρωποι είναι αμιγώς εγωκεντρικοί και ξεκινά μια συζήτηση σχετικά με τη συμπάθεια και τη συμπόνια. Αναλύει αυτές τις διαστάσεις των ανθρώπων καθ' όλη την διάρκεια του βιβλίου του. Αυτό που ξεχωρίζει είναι ο τρόπος που τις απεικονίζει.

Τα άτομα, για τον Smith, αντικατοπτρίζουν τα συναισθήματα των άλλων ανθρώπων στον εαυτό τους και στη συνέχεια να προσπαθούν να φανταστούν πώς θα ένιωθαν σε μια σχετική κατάσταση. Παρ 'όλα αυτά, ο Smith

απορρίπτει την καθολικότητα των συναισθημάτων και επομένως την καθολικότητα της ηθικής από νωρίς στο βιβλίο του. Δεν μπορούμε όλοι να νιώθουμε με τον ίδιο τρόπο και έτσι, δεν μπορούμε να έχουμε την ίδια κατανόηση του καλού και του κακού, του ηθικού και του ανήθικου. Επιστρέφοντας στο πρώτο μέρος του βιβλίου του, η σημασία που δίνει στον ορθολογισμό είναι σαφής: «Απ' όλα τα δεινά στα οποία εκθέτει τους ανθρώπους η συνθήκη της θνητότητας, η απώλεια της λογικής φαίνεται, σε όσους έχουν την ελάχιστη έστω σπίθα ανθρωπιάς, ως το πλέον φοβερό και ατενίζουν αυτή την έσχατη βαθμίδα της ανθρώπινης εξαθλίωσης με βαθύτερη λύπηση από οποιοδήποτε άλλο δεινό» (Smith, 2012 σελ. 79).

Για τον Σμιθ, ο ορθολογισμός και η λογική είναι κάτι παραπάνω από σημαντικές έννοιες. Ωστόσο, δεν εγκαταλείπει την ιδέα των ηθικών συναισθημάτων. Ούτε τα συγχέει με τη λογική. Η ερμηνεία αυτών των εννοιών από τη σύγχρονη οικονομία και φιλοσοφία είναι αυτή που ευθύνεται για αυτήν την πλάνη. Επιπλέον, η ανάλυση του έργου του Άνταμ Σμιθ χαρακτηρίζεται από επιλεκτική ανάγνωση και παράθεση χωρίων. Όχι μόνο *Η Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* δεν έχει λάβει την πρέπουσα σημασία εδώ και δεκαετίες, ειδικά σε σύγκριση με το άλλο μεγάλο έργο του Σμιθ: *Ο Πλούτος των Εθνών* , αλλά και τα εδάφια που έχουν επιλεγεί, με στόχο την ενίσχυση του ορθολογισμού στην κατανόηση των ηθικών συναισθημάτων από τον Σμιθ, είναι προφανώς προκατειλημμένα προς αυτόν τον σκοπό. Υπάρχει ένα νέο ρεύμα το οποίο υποστηρίζει την αμιγώς οικονομικά διάσταση του έργου του Σμιθ και την φιλοσοφική του διάσταση είτε ως δευτερεύουσας σημασίας είτε ως υποστηρικτή σε αυτή των οικονομικών. Επομένως, δεν θα έπρεπε να δίνεται τόση προσοχή στην ηθική ανάλυσή του και αντιθέτως να εξάγουμε τμήματα από τη θεωρία των ηθικών συναισθημάτων στον πλούτο των εθνών για την καλύτερη κατανόηση της θεωρίας του για την πολιτική οικονομία. Υπάρχουν δύο πιθανοί τρόποι να αντιταχθούμε σε αυτόν τον ισχυρισμό.

Πρώτον, εάν ισχύει αυτό, ότι δηλαδή ο Smith ήταν περιορισμένης φιλοσοφικής ικανότητας, οι οικονομικοί θεωρητικοί και φιλόσοφοι δεν θα έπρεπε να

προσπαθούν να προσαρμόσουν την ηθική του θεωρία στην οικονομική του. Δεδομένου ότι υπάρχει μια τέτοια τάση για σαφή διάκριση της κανονιστικής από τη θετική θεωρία, γιατί ο Smith να εξαιρείται; Οι ακαδημαϊκοί και λοιποί θα έπρεπε να ασχολούνται μόνο με αυτά στα οποία ήταν εξαιρετικός ο Smith και αν φιλοσοφικά δεν ήταν, τότε δεν θα έπρεπε να μπουν στον κόπο να ταλαιπωρηθούν. Αυτή η θέση είναι άτοπη, καθώς ο Adam Smith ήταν καθηγητής Λογικής και Ηθικής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Γλασκόβης.

Αυτό μας οδηγεί στο δεύτερο επιχείρημα. Εάν ο Smith ήταν καλός μόνο στην πολιτική οικονομία, αλλά η ανθρωπότητα έχει ανάγκη από ηθικές θεωρίες και ηθική, γιατί οι υπόλοιποι θεωρητικοί παραμένουν στην αφάνεια; Δυο από τους πιο διακεκριμένους φιλοσόφους θα λειτουργήσουν ως παραδείγματα . Η επιλογή δεν είναι τυχαία και παραμένει εντός του χώρου του Σκωτικού Διαφωτισμού. Ο πρώτος είναι ο δάσκαλος του Adam Smith, Francis Hutcheson, ο οποίος κατά πολλούς θεωρείται ο πατέρας του «Σκωτικού Διαφωτισμού». Ο δεύτερος είναι ο David Hume, ο οποίος άσκησε επίσης μεγάλη επιρροή στην διάρθρωση της σκωτσέζικης φιλοσοφίας και ήταν προσωπικός φίλος του Smith.

Μια ενδιαφέρουσα σημείωση πριν από την σύντομη παρουσίαση των γραπτών του Hume είναι ότι το βιβλίο του *An Inquiry Concerning the Principles of Morals* δημοσιεύτηκε το 1751, οκτώ χρόνια πριν το TMS του Adam Smith. Ο Hume μπορεί να θεωρηθεί και συχνά εκλαμβάνεται ως ριζοσπαστικός στοχαστής. Δεν δηλώνει απλώς ότι τα συναισθήματα παίζουν ρόλο στη λήψη αποφάσεων, παράλληλα με τον ορθολογισμό και τη λογική. Υποδηλώνει πως τα συναισθήματα είναι αυτά που πραγματικά καθοδηγούν τη λήψη αποφάσεων. Δεν επικρίνει απλώς τον τρόπο με τον οποίο ο ορθολογισμός κυριάρχησε σε αρκετά έργα του Διαφωτισμού ως μέθοδος εξήγησης της ανθρώπινης δραστηριότητας, αλλά επιπροσθέτως επιδιώκει να αποκαλύψει και να αποκαταστήσει την έννοια των συναισθημάτων που έχουν παρουσιαστεί ως ορθολογισμός και προσωπικό συμφέρον.

Ο Χιουμ δεν αποκρύβει την αποστροφή του για την εσφαλμένη αντίληψη των ανθρώπινων συναισθημάτων και τείνει να εκφράζει αυτού του είδους τις σκέψεις, παρουσιάζοντας τα επιχειρήματά τους με επισημότητα, σαν να ήταν δικά του. Αναφέρει για παράδειγμα ότι «υπάρχει μια αρχή, που υποτίθεται πως κυριαρχεί μεταξύ πολλών, η οποία είναι εντελώς ασυμβίβαστη με κάθε αρετή ή ηθικό συναίσθημα. Και καθώς δεν μπορεί να προέλθει από τίποτε άλλο παρά από την πιο διεφθαρμένη προδιάθεση, έτσι με τη σειρά της τείνει να ενθαρρύνει ακόμη περισσότερο αυτήν την εξαχρείωση. Αυτή η αρχή είναι ότι κάθε καλοσύνη είναι απλή υποκρισία, η φιλία είναι απάτη, το δημόσιο πνεύμα μια φάρσα, η πιστότητα μια παγίδα για την απόκτηση εμπιστοσύνης και αυτοπεποίθησης και ότι, ενώ όλοι εμείς, στο κάτω κάτω, επιδιώκουμε μόνο το ιδιωτικό μας συμφέρον, φοράμε αυτές μεταμφιέσεις δικαιοσύνης, για να βγάλουμε τους άλλους από την επιφυλακή τους και να τους εκθέσουμε ακόμη περισσότερο στις δολοπλοκίες και τις μηχανορραφίες μας.» (Hume, 1983, σελ. 88, μτφρ. δική μου).

Και συνεχίζει: «Υπάρχει μια άλλη αρχή, που μοιάζει κάπως με την προηγούμενη, η οποία έχει υποστηριχθεί πολύ από τους φιλοσόφους και αποτέλεσε το θεμέλιο πολλών συστημάτων. Ότι, όποια στοργή κι αν νιώθει κανείς ή φαντάζεται ότι νιώθει για τους άλλους, κανένα συναίσθημα δεν είναι ή μπορεί να είναι χωρίς προσωπικό ενδιαφέρον. Ότι η πιο γενναιόδωρη φιλία, όσο ειλικρινής κι αν είναι, είναι μια τροποποίηση της αγάπης του εαυτού και ότι, ακόμη και εάν είναι άγνωστο σε εμάς, επιδιώκουμε μόνο τη δική μας ικανοποίηση, ενώ φαινόμαστε οι πιο βαθιά δεσμευμένοι σε σχέδια για την ελευθερία και την ευτυχία της ανθρωπότητας. Με μια στροφή της φαντασίας, με μια διύλιση του στοχασμού, με έναν ενθουσιασμό πάθους, μοιάζουμε να συμμετέχουμε στα συμφέροντα των άλλων και φανταζόμαστε τον εαυτό μας απαλλαγμένο από κάθε εγωιστική σκέψη. Αλλά, τελικά, ο πιο γενναιόδωρος πατριώτης και ο πιο τσιγκούνης, ο πιο γενναίος ήρωας και ο πιο άθλιος δειλός, έχουν, σε κάθε πράξη, ισότιμο σεβασμό στη δική τους ευτυχία και ευημερία» (Hume, 1983, σ. 89, μτφρ. δική μου). Σε αυτό το σημείο του βιβλίου του, ο Hume είναι

προκλητικά σαρκαστικός προς την αντίληψη ότι το συμφέρον κρύβεται πίσω από κάθε φαινομενικά αλτρουιστική ενέργεια. Παρά το γεγονός ότι όντως παρουσιάζει αντικειμενικά αυτήν την επιχειρηματολογία, αφήνει στον αναγνώστη να καταλάβει την θέση του, μέσα από τον διακριτικά ειρωνικό του λόγο.

Επιπλέον, το 1751 ο Hume αντιτίθεται στην ταυτοποίηση του συμφέροντος ως κάτι το οποίο εξηγεί τα πάντα, με μια λογική που φαντάζει οικεία, καθώς τα περισσότερα είναι επιχειρήματα που χρησιμοποιούν οι σύγχρονοι στοχαστές για να επιτεθούν στην έννοια του ορθολογισμού και του συμφέροντος. Η πρώτη αμφιβολία για τη δυνατότητα του προσωπικού συμφέροντος να εξηγήσει τα πάντα προέρχεται από την έννοια της απλότητας. Στην αναφορά του σε άλλους φιλοσόφους, ο Hume αναφέρει ότι «αναρωτήθηκαν εάν ήταν δυνατόν να έχουμε κάποια γενική ανησυχία για την κοινωνία ή οποιαδήποτε αφιλοκερδή δυσαρέσκεια για την ευημερία ή την ζημία των άλλων. Βρήκαν πιο απλό να θεωρήσουν όλα αυτά τα συναισθήματα ως τροποποιήσεις της αγάπης για τον εαυτό μας» (Hume, 1983, σ. 42, μτφρ. δική μου).

Θα μπορούσε κανείς ωστόσο, να υποστηρίξει ότι η προσπάθεια απλοποίησης της πολυπλοκότητας της ανθρώπινης συμπεριφοράς, μέσω της έννοιας της αυτο-αγάπης ή του προσωπικού συμφέροντος, δεν είναι κάτι που πρέπει να καταδικαστεί ως προσπάθεια. Αν κανείς ψάχνει απαντήσεις, τότε θα βρει απαντήσεις, αν εξηγήσει τα πάντα μέσα από το πρίσμα του συμφέροντος. Παρ 'όλα αυτά, πρέπει να γνωρίζει ότι οι απαντήσεις που βρίσκει δεν προσομοιάζουν την αλήθεια, καθώς έχει επιλέξει την έννοια του συμφέροντος, ως τον πυρήνα της ανάλυσής του, για λόγους απλότητας. Διακόσια σαράντα πέντε χρόνια αργότερα, ο Robert Rowthorn φαίνεται να συμφωνεί με το σημείο απλότητας του Hume στον οικονομικό τομέα και δηλώνει πώς αυτή η απλότητα και η περιθωριοποίηση της ηθικής θα μπορούσαν να βλάψουν την κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. (Rowthorn, 1996, σ. 18) Δεν κατάφερα, ωστόσο, να εντοπίσω κάποια αναφορά στο έργο του Hume.

Αφού διαφώνησε με την απλότητα του όρου «συμφέρον» στην ανθρώπινη συμπεριφορά, ο Hume επιτέθηκε στην καθολικότητα της έννοιας. Πιστεύει

ότι εάν το πραγματικό κίνητρο πίσω από τη δράση είναι πάντα και καθολικά εγωιστικό, τότε οι εξωτερικοί παράγοντες δεν έχουν καμία σημασία. Πώς, λοιπόν, αναρωτιέται ο Hume, τηρούμε τα ηθικά πρότυπα και την ηθική που εκφράζονται τόσο διαφορετικά από διαφορετικά άτομα; Ακόμα κι όταν αυτές οι έννοιες της ηθικής λειτουργούν απλώς ως ένας μανδύας πίσω από τον οποίο κρύβεται ξανά το συμφέρον, πώς γίνεται να παρατηρούμε τόσο διαφορετικές διαστάσεις αυτής της υποκρισίας; «Πού είναι τότε το παγκόσμιο πρότυπο ηθικής, για το οποίο μιλάτε; Και τι κανόνα θα θεσπίσουμε για τα πολλά διαφορετικά, ή μάλλον αντίθετα συναισθήματα της ανθρωπότητας; Ένα πείραμα, είπα εγώ, το οποίο πετυχαίνει στον αέρα, δεν θα πετύχει πάντα στο κενό. Όταν οι άνθρωποι απομακρύνονται από τις αρχές της κοινής λογικής και επηρεάζουν αυτές τις τεχνητές ζωές, όπως τις αποκαλείτε, κανείς δεν μπορεί να απαντήσει για το τι θα τους ευχαριστήσει ή θα τους δυσαρεστήσει» (Hume, 1983, σ. 119, μτφρ. δική μου).

Τα ετερόδοξα οικονομικά στις μέρες μας, παρουσιάζουν την καθολικότητα του ορθολογισμού ως μία από τις κύρια μειονεκτήματα της έννοιας. Ο συσχετισμός με το επιχείρημα του Hume είναι σαφής. Μολαταύτα, ο Hume κατά κάποιον τρόπο απουσιάζει από τις σύγχρονες συζητήσεις σχετικά με την ηθική και την οικονομία. Μόλις παρουσιαστούν ορισμένα επιχειρήματα του Hutcheson, θα επιστρέψω για να παρουσιάσω μια πιθανή εξήγηση για τον λόγο που ο Smith εξακολουθεί να συμμετέχει στη συζήτηση —και ίσως περισσότερο από ποτέ— ενώ ο Hume και ο Hutcheson, παρά τα παραπάνω, χρησιμεύουν σχεδόν αποκλειστικά ως αναγνώσματα φοιτητών κλασικής φιλοσοφίας.

Προχωρώντας στον Francis Hutcheson, αυτό που ξεχωρίζει από το έργο του, είναι το βιβλίο του που εκδόθηκε σε τρία μέρη με τίτλο: *A System of Moral Philosophy*. Όσο εκτεταμένο και συχνά ακατανόητο είναι το έργο του, άλλο τόσο η αντίληψη του Hutcheson για τη σχέση ορθολογισμού και ηθικής έχει επηρεάσει ορατά τόσο το έργο του Smith όσο και του Hume. Ως εκ τούτου, ο Hutcheson θα μπορούσε να εκληφθεί ως αφετηρία και για τους δύο

φιλοσόφους.

Ο Hutcheson παρατηρεί μια ακατέργαστη, ίσως ακόμη και μια πρωτόγονη σύνδεση μεταξύ εγωισμού και ευεργεσίας. Ωστόσο, η παρατήρησή του είναι ειλικρινής. «Οι ηθελημένες πράξεις μπορούν και πάλι να χωριστούν σε δύο τάξεις, σύμφωνα με το εάν κάποιος επιδιώκει το καλό για τον εαυτό του και απωθεί το αντίθετο, ή επιδιώκει το καλό για τους άλλους και απωθεί τα αυτά που τους απειλούν. Τον πρώτο μπορούμε να τον ονομάσουμε εγωιστή, τον δεύτερο καλοπροαίρετο» (Hutcheson, 1755, σ. 8, μτφρ. δική μου). Η διπλή αυτή ερμηνεία της ανθρώπινης δράσης αναγνωρίζεται από νωρίς στο πρώτο από τα τρία βιβλία. Η παρατήρηση του Hutcheson χαρακτηρίστηκε ως πρωτόγονη, γιατί όσο και να διαβάσει κανείς τα βιβλία, δεν φαίνεται να υπάρχει καμία ιεραρχία μεταξύ των δύο ερμηνειών της ανθρώπινης δράσης, ή κάποιου είδους αιτιότητας που οδηγεί από τη μία στην άλλη. Παρ 'όλα αυτά, αυτός είναι και ο λόγος που η παρατήρησή του χαρακτηρίστηκε ειλικρινής.

Ο Hutcheson αποδέχεται τόσο την ορθολογικότητα των ατόμων όσο και την καλοσύνη και την ροπή τους προς άλλους ανθρώπους, η οποία βασίζεται σε ορισμένα συναισθήματα. «Έτσι, στη βούληση δεν ανήκουν μόνο οι σωματικές ορέξεις και τα ταραχώδη πάθη, αλλά οι πολλές ήρεμες και εκτεταμένες στοργές μιας ευγενέστερης τάξης [...] Υπάρχει λοιπόν άμεση αίσθηση τιμής και ντροπής, που συχνά λειτουργεί όπου δεν υπάρχουν τέτοιες τάσεις ενδιαφέροντος, και προϋποθέτει ξεκάθαρα μια αίσθηση ηθικής.» (Hutcheson, 1755, σσ. 13, 82, μτφρ. δική μου).

Το πιο ενδιαφέρον μέρος του έργου του Hutcheson, ωστόσο, είναι η αντιμετώπιση των κινήτρων. Αφιερώνει σχεδόν ολόκληρο το δεύτερο μέρος του πρώτου βιβλίου στην έννοια των κινήτρων και των επιθυμιών. Αν και αναγνωρίζει τη δυσκολία εντοπισμού αληθινών κινήτρων, δεν τα αποποιείται. Αντιθέτως, επιχειρεί μια αξιολόγηση πράξεων, με κύριο άξονα τα κίνητρα και τις επιθυμίες, ενώ η αρετή είναι το κύριο αποτέλεσμα τους. «Εδώ συμφωνούν όλοι, ότι η επιθυμία για την ευημερία των άλλων, η οποία εντάσσεται στην επιθυμία κάποιου για τα δικά του επίγεια συμφέροντα, χωρίς καμία άλλη στοργή, δεν

έχει τίποτα ενάρετο μέσα της» (Hutcheson, 1755, σ. 43, μτφρ. δική μου). Σε αυτό το σημείο, είναι σαφές ότι ο Hutcheson απομακρύνεται από την ηθική των συνεπειών και πλησιάζει την ηθική των αρετών. Αν και παραδέχεται ότι το εγωιστικό κίνητρο έχει ισχυρό αντίκτυπο στις πράξεις —τις οποίες μερικές φορές αναφέρει ως *ταραγμένα πάθη* (turbulent passions)— παρέχει στην ευεργεσία και την συμπόνια μια πολύ πιο ενάρετη υπόσταση. Τα παραδείγματα της ροπής του Hutcheson προς την ηθική των αρετών ξεπερνούν τον όγκο που θα μπορούσε να παρουσιαστεί εδώ και θα χρησιμεύσουν μόνο ως παρεμπόδιση του κύριου θέματος της διατριβής.

Επιστρέφοντας στον συσχετισμό ηθικής και οικονομίας, πρέπει να επισημανθούν τρία βασικά σημεία. Πρώτον, είναι προφανές ότι ο Hutcheson ήταν κοινός παρονομαστής για τη φιλοσοφική πορεία του Adam Smith και του David Hume. Παρ 'όλα αυτά, καθένα από αυτούς ακολούθησε διαφορετικό δρόμο που τους οδήγησε σε διαφορετικά συμπεράσματα αναφορικά με την ανθρώπινη φύση. Ο Adam Smith επικεντρώθηκε περισσότερο στον ορθολογισμό των ενεργειών, παράλληλα με το ηθικό συναίσθημα της συμπάθειας προς τους άλλους, τουλάχιστον στο TMS: «συμπάθεια είναι η λέξη η οποία, αν και αρχικά είχε ίσως την ίδια σημασία, μπορεί ωστόσο, χωρίς μεγάλη ανακρίβεια, να χρησιμοποιείται για να δηλώνει το αλληλέγγυο αίσθημα μας με οποιοδήποτε πάθος» (Smith, 2004, σ. 13, μτφρ. 2012, Δρόσος). Αυτό θυμίζει αρκετά το επιχείρημα του Hutcheson: «ένας άλλος σημαντικός προσδιορισμός του μέρους της ψυχής που μπορούμε να ονομάσουμε συμπαθητικό, διαφορετικό από όλες τις εξωτερικές αισθήσεις: με το οποίο, όταν αντιλαμβανόμαστε την κατάσταση των άλλων, η καρδιά μας με φυσικό τρόπο τους συμπονάει.» (Hutcheson, 1755, σ. 19, μτφρ. δική μου). Παρόλο που τα τρία βιβλία του Hutcheson δημοσιεύθηκαν μόλις πέντε χρόνια πριν από το TMS του Smith, οι ιδέες του πρέπει να ήταν γνωστές νωρίτερα, μέσω των διαλέξεων. Από τα παραπάνω, είναι προφανές ότι οι απόψεις του Smith επηρεάστηκαν από τον Hutcheson. Χρησιμοποιούν ακόμη και την ίδια λέξη. Συμπάθεια.

Για τον Χιουμ, από την άλλη πλευρά, η επιρροή ήταν διαφορετικού είδους.

Οι έννοιες της επιθυμίας και των συναισθημάτων έπαιξαν βασικό ρόλο στη διαμόρφωση της κατανόησης την ανθρώπινης φύσης από τον Hume. «Στον πιο απρόσεκτο παρατηρητή, φαίνεται να υπάρχουν τέτοιες διαθέσεις όπως η καλοσύνη και η γενναιοδωρία. όπως αγάπη, η φιλία, η συμπόνια, η ευγνωμοσύνη. Αυτά τα συναισθήματα έχουν τις αιτίες, τα αποτελέσματα, τα αντικείμενα και τις λειτουργίες τους, που χαρακτηρίζονται από κοινή γλώσσα και παρατήρηση και ξεκάθαρα διακρίνονται από εκείνα των εγωιστικών παθών.» (Hume, 1983, σ. 90, μτφρ. δική μου). Επομένως, τουλάχιστον με την τυπική έννοια, τόσο η ορθολογικότητα του Adam Smith, ταυτόχρονα με την συμπάθεια και η έννοια των συναισθημάτων και επιθυμιών του David Hume προέρχονται από τον άνθρωπο που ήταν ο δάσκαλος του Smith και ο μέντορας του Hume. Τον Francis Hutcheson. Αυτό η διαπίστωση από μόνη της δεν έχει μεγάλη αξία. Παρ 'όλα αυτά, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να επισημανθούν τα δύο επόμενα σημεία.

Ο δεσμός μεταξύ αυτών των τριών μεγάλων Σκωτσέζων μπορεί να οδηγήσει στην παρατήρηση δύο κενών. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η οικονομική θεωρία φαίνεται ότι χρειάζεται την ηθική σε ορισμένες από τις μορφές της. Ο Smith έχει διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ηθικής διάστασης των νεοκλασικών οικονομικών, με τις έννοιες της συμπάθειας και των ηθικών συναισθημάτων να διαδραματίζουν υποδεέστερο ρόλο σε σχέση με τον ορθολογισμό των ανθρώπων και στον εγωισμό των ενεργειών, στον "Πλούτο των Εθνών". Ταυτόχρονα «Η Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων» αγνοήθηκε ή παραποιήθηκε από μεταγενέστερους οικονομικούς θεωρητικούς. Ο Hume, από την άλλη πλευρά, παρότι και ο ίδιος μεγάλος φιλόσοφος και έχει ασχοληθεί διεξοδικά με τη συζήτηση της ηθικής, φαίνεται να απουσιάζει από την οικονομική θεωρία. Ενώ ο Hume είναι παρών στη συζήτηση για το χρήμα και το διεθνές εμπόριο, η συνεισφορά του στη μελέτη της ηθικής έχει μείνει ανεκμετάλλευτη από τη σύγχρονη οικονομική θεωρία. Γιατί η φιλοσοφία του Smith να θεωρηθεί σχετική, ενώ του Hume όχι; Για άλλη μια φορά, η απάντηση μπορεί να βρεθεί στην έννοια των αποτελεσμάτων και των συνεπειών.

Η επιλογή μιας έννοιας της ηθικής που δεν επιτρέπει περαιτέρω ανάλυση σχετικά με τα κίνητρα ή τις βαθύτερες επιθυμίες— επειδή ο «αληθινός», καθολικός λόγος δράσης είναι πάντα το προσωπικό συμφέρον— οδηγεί σε μια πιο εστιασμένη ανάλυση των αποτελεσμάτων των ενεργειών, των αποτελεσμάτων και των συνεπειών. Δεδομένου ότι η σύγχρονη έννοια του συμφέροντος εστιάζει κυρίως στα αποτελέσματα, μέσω της εξέτασης της αποδοτικότητας των ενεργειών ή της παραγωγικότητας ορισμένων αποφάσεων, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ο σκεπτικισμός του Hume για την ανθρώπινη φύση, η πεποίθηση του ότι η αρετή υπάρχει έξω από το στενό πλαίσιο της αγάπης για τον εαυτό και ότι η έννοια του αλτρουισμού μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο αν οι άνθρωποι θέλουν να την αναγνωρίσουν; Αυτό, ωστόσο, θα περιέπλεκε τα πράγματα, απομακρύνοντας την έννοια του οικονομικού συμφέροντος από τα αποτελέσματα και αμφισβητώντας τις έννοιες για την ανθρώπινη φύση που εδώ και πολύ καιρό έχουν ενσωματωθεί στην οικονομική θεωρία. Η ηθική προσέγγιση του Hume δεν εξυπηρετεί την έννοια των συνεπειών. Η δεοντολογική κατανόησή του για την ηθική είναι ξένη στα μάτια των νεοκλασικών οικονομικών και δικαίως, αφού δεν μπορεί να έχει καμία χρησιμότητα στην τελεολογική φύση που απαιτείται να παίξει η ηθική στην οικονομική θεωρία. Ωστόσο, η απουσία του, είναι απώλεια.

Η ηθική δεν είναι ο μόνος ηττημένος σε αυτήν την κατάσταση. Η σφαίρα της οικονομίας χάνει επίσης. Η οικονομία χάνει την ευκαιρία να δώσει για μια πιο συγκεκριμένη απάντηση στα αμέτρητα ερωτήματα σχετικά με την παράλογη ανθρώπινη συμπεριφορά, τις οικονομικές κρίσεις, τη φτώχεια κ.λπ. Κανείς μπορεί να ανιχνεύσει μόνο θραύσματα ηθικών προσεγγίσεων ή, ακόμη χειρότερα, παραμορφωμένες έννοιες ηθικής, προκειμένου να ταιριάξουν στη συνεπαγωγική νοοτροπία των νέων οικονομικών της εποχής. Ο David Hume είναι ένας από τους πολλούς που περιλαμβάνουν τον παραλογισμό ως μέρος της προσέγγισής τους στην ανθρώπινη συμπεριφορά ή τουλάχιστον ως πιθανή εξήγηση για κάποιες ενέργειες και αποφάσεις. Ο παραλογισμός δεν μπορεί να παίξει βασικό ρόλο στη διαμόρφωση του νεοκλασικού θεωρητικού πλαισίου,

αφού δεν παρέχει σταθερό έδαφος για μια θεωρητική κατασκευή. Ωστόσο, η σαφής υπόθεση ότι ο ορθολογισμός των ανθρώπων είναι η μόνη αληθινή εξήγηση και ότι αυτός ο ορθολογισμός συνδέεται άρρηκτα με τον εγωισμό και τη μεγιστοποίηση της χρησιμότητας, εξαλείφει όχι μόνο τον Hume, αλλά και πολλούς άλλους φιλοσόφους, οι οποίοι θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για μια καλύτερη διαμόρφωση της οικονομικής θεωρίας. «Πράγματι, είναι ακριβώς η στένωση της ευρείας άποψης του Smith για τα ανθρώπινα όντα, στις σύγχρονες οικονομίες, που μπορεί να θεωρηθεί ως μία από τις σημαντικότερες ελλείψεις της σύγχρονης οικονομικής θεωρίας. Αυτή η εξαθλίωση σχετίζεται στενά με την απομάκρυνση της οικονομίας από την ηθική» (Sen, 1987, σ. 28, μτφρ. δική μου).

Το τρίτο και τελευταίο σημείο σχετικά με την αποξένωση ορισμένων ειδών φιλοσοφικών προσεγγίσεων από τον οικονομικό διάλογο, έχει να κάνει με τον Francis Hutcheson και την έννοια των κινήτρων. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τα κίνητρα ή οι λόγοι για τις ενέργειες κάποιου είναι τόσο δύσκολο να κατανοηθούν, όσο είναι να αποδειχθούν. Ωστόσο, είναι παράλειψη να αποκλειστούν αυτές οι έννοιες από την οικονομική θεωρία, με το σκεπτικό πως δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν λόγω της δυσκολίας αποσαφήνισης τους. Η διαπροσωπική σύγκριση χρησιμότητας (ICU) αποτελεί κεντρικό θέμα συζήτησης τις τελευταίες δεκαετίες.

Ο Broome προτείνει: «Φυσικά, στην πραγματικότητα, διαφορετικά άτομα έχουν συχνά πολύ διαφορετικές προσωπικές προτιμήσεις και πολύ διαφορετικές λειτουργίες χρησιμότητας. Αλλά η δυνατότητα ουσιαστικών συγκρίσεων διαπροσωπικής χρησιμότητας παραμένει, όσο η συμπεριφορά και οι προτιμήσεις των διαφορετικών ατόμων διέπονται τουλάχιστον από τους ίδιους βασικούς ψυχολογικούς νόμους» (Broome, 2004, σ. 33, μτφρ. δική μου). Αυτή η συζήτηση σχετικά με τη διαπροσωπική σύγκριση λαμβάνει χώρα σε σχέση με τα αποτελέσματα, είτε το αποτέλεσμα είναι χρησιμότητα, ευτυχία ή γενική επιλογή. Η αναφορά του Broome στην έννοια των «ίδιων βασικών ψυχολογικών νόμων» μπορεί να ερμηνευτεί ως αναφορά στον ορθολογισμό του

ανθρώπινου νου και στον εγωισμό. Προτείνει ότι εάν αυτό ισχύει, τότε οι οικονομολόγοι θα μπορούσαν πραγματικά να προβούν σε ICUs. Αυτό επαναφέρει την ιδέα της δεοντολογίας των δράσεων. Αν πρέπει να δεχτούμε ότι τα ICUs μπορούν να πραγματοποιηθούν, τουλάχιστον μερικές φορές, και μπορεί να έχουν κάποια τελεολογική χρήση στην οικονομική θεωρία, στη σύγκριση παραγόντων και σκοπών, θα μπορούσαν να συγκριθούν παρόμοια και τα κίνητρα;

Αυτή η ιδέα προέρχεται από την ερμηνεία του έργου του Hutcheson, ως κοινού παρονομαστή του Smith και του Hume και την αποστροφή προς την ηθική των συνεπειών. Στο τέλος του πρώτου του βιβλίου, ισχυρίζεται ότι: «Παρότι οι άνθρωποι δεν μπορούν να κρίνουν με ακρίβεια τους βαθμούς αρετής ή κακίας στις πράξεις των άλλων, επειδή τα εσωτερικά τους κίνητρα είναι άγνωστα [...] όταν το καλό που κάνουν δύο άτομα είναι ίσο, ενώ οι ικανότητές τους είναι άνισες, δείχνει 'καλύτερη καρδιά', αυτός του οποίου οι ικανότητες ήταν μικρότερες.» (Hutcheson, 1755, σ. 238, μτφρ. δική μου). Αρχικά δεν είναι απολύτως εμφανές σε τι αναφέρεται όταν χρησιμοποιεί την έννοια *ικανότητες*. Ωστόσο, προχωρώντας στην επόμενη σελίδα, οι προθέσεις του γίνονται σαφείς: «και έτσι, παρότι τα αποτελέσματα δύο πράξεων ήταν ίσα, η μία που έρρεε από μια ήρεμη καθιερωμένη αρχή καλοσύνης, είναι πιο εγκεκριμένη, από μια άλλη που προήλθε από κάποιο ταραχώδες πάθος» (Hutcheson, 1755, σσ. 239—240, μτφρ. δική μου). Χρησιμοποιεί δεοντολογία για να κρίνει την τελεολογία; Αυτό είναι αποκάλυψη, ειδικά για τη φιλοσοφία του 18ου αιώνα και θα μπορούσε να είναι μια αποκάλυψη για την οικονομία του 21ου αιώνα. Τα αποτελέσματα δεν μπορούν να μετρηθούν ισάξια όταν τα κίνητρα διαφέρουν. Βεβαίως, τι συμβαίνει με την ανάπτυξη για χάρη της ανάπτυξης; Τι συμβαίνει με την ανισότητα ως απαραίτητη προϋπόθεση ανάπτυξης; Και τι συμβαίνει με τη φτώχεια ως απαραίτητη παρενέργεια στην αναζήτηση μεγαλύτερης αποδοτικότητας; Τέτοιες έννοιες πρέπει να επανεκτιμηθούν από την οικονομική θεωρία, με βάση τη βαθύτερη πηγή τους, τα κίνητρά τους.

Συμπεράσματα

Τα αποτελέσματα όντως είναι, θα είναι και πρέπει να είναι σημαντικά. Αυτό, ωστόσο, δεν πρέπει να οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρέπει να είναι ο μόνος άξονας της οικονομικής θεωρίας. Αντίθετα, τα κίνητρα και οι βαθύτεροι λόγοι δράσης είναι εκείνοι που μπορούν να βοηθήσουν την οικονομική θεωρία να κατανοήσει όχι μόνο την αξία των σημερινών αποτελεσμάτων και συνεπειών, αλλά και την τροχιά των μελλοντικών αποτελεσμάτων. Με πιο απλά λόγια, μια ενέργεια που έχει οικονομικά αποδοτικό αποτέλεσμα για την κοινωνία, για μια επιχείρηση ή για ένα άτομο— διαφορετικό από εκείνο που εκτελεί τη δράση— αν κριθεί αποκλειστικά από το αποτέλεσμα, μπορεί να μας παράσχει μόνο πληροφορίες για την τελεολογία αυτής της μίας δράσης. Εάν κάνουμε προβλέψεις για αποτελέσματα από μελλοντικές ενέργειες του ίδιου ατόμου, βασισμένες καθαρά στο αποτέλεσμα της πρώτης ενέργειας, οι προβλέψεις μας θα είναι ελλιπείς και η προσδοκία επιτυχημένων προβλέψεων θα ήταν τουλάχιστον αισιόδοξη. Παρ 'όλα αυτά, τα αποτελέσματα έχουν σημασία. Ακριβώς επειδή έχουν σημασία, τα οικονομικά πρέπει να προσπαθήσουν να εξετάσουν τις βαθύτερες αιτίες που οδηγούν στις ενέργειες, τα κίνητρα.

Εάν τα κίνητρα κατανοηθούν και αποκαλυφθούν, η οικονομική θεωρία θα έχει περισσότερες πιθανότητες να κατανοήσει ή ακόμη και να προβλέψει μελλοντικές ενέργειες από μεμονωμένους παράγοντες, επιχειρήσεις ή κοινωνίες. Επιπλέον, η οικονομική θεωρία θα μπορούσε να αξιολογήσει καλύτερα τα αποτελέσματα κατανοώντας τα κίνητρα που οδήγησαν σε αυτά. Ενδεχομένως, η οικονομική θεωρία θα μπορούσε να συμπεριλάβει την ιδέα της διαπροσωπικής σύγκρισης των κινήτρων (ICM) για να μετρήσει τη χρησιμότητα των αποτελεσμάτων με πιο ολοκληρωμένο τρόπο. Η ηθική πίσω από ενέργειες οικονομικού ενδιαφέροντος θα μπορούσε να είναι ένα από τα κριτήρια με τα οποία κρίνουμε τα αποτελέσματα αυτών των ενεργειών. Ένα από τα κριτήρια μέσω των οποίου θα μπορούσαμε να προβλέψουμε και να αξιολογήσουμε μελλοντικές ενέργειες.

Εν κατακλείδι, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η ηθική και ηθικές πτυχές στο έργο των φιλόσοφων που συνδέονται τόσο στενά με τον Smith

έχουν παραμείνει ανεκμετάλλευτες από την οικονομική θεωρία. Ωστόσο, αυτές οι πτυχές θα μπορούσαν να είναι αρκετά χρήσιμες για την καλύτερη κατανόηση της ανθρώπινης λήψης αποφάσεων. Σε μια ευρύτερη ανάλυση, θα μπορούσε και πρέπει οπωσδήποτε να συμπεριληφθούν φιλόσοφοι όχι μόνο από διαφορετικές εποχές αλλά και από διαφορετικές σχολές σκέψης. Εάν η ηθική πρόκειται να παίξει ρόλο στη διαμόρφωση της οικονομικής θεωρίας, όπως φαίνεται να συμβαίνει, η μονοδιάστατη επιλογή και ερμηνεία της ηθικής και του ηθικού μοντέλου από οικονομολόγους δεν μπορεί να οδηγήσει σε ολοκληρωμένα συμπεράσματα σχετικά με τη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Θα πρέπει να δοθεί η ευκαιρία σε έννοιες όπως τα κίνητρα, τα συναισθήματα και οι επιθυμίες να εισέλθουν στη συζήτηση και να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο η οικονομική θεωρία προσπαθεί να κατανοήσει και να εξηγήσει τα αποτελέσματα. Η χρησιμότητα, η αποδοτικότητα, οι συνέπειες κ.λπ. είναι όλες έννοιες που βασίζονται σε αποτελέσματα και είναι όλες βασικές έννοιες της σύγχρονης οικονομικής θεωρίας. Η πρόταση εδώ είναι να επιτρέψουμε σε μεγάλους διανοητές, είτε του παρελθόντος είτε του σήμερα, που δεν υιοθέτησαν την ηθική των συνεπειών, να προτείνουν τρόπους με τους οποίους τα αποτελέσματα θα μπορούσαν να γίνουν αντιληπτά. Αυτά τα μεγάλα μυαλά θα μπορούσαν είναι μέρος της σχολής της ηθικής της αρετής, της σχολής του ηθικής εξιδανίκευσης (moral particularism) και σε τόσοι άλλοι που δεν ανήκουν αποκλειστικά σε μια σχολή σκέψης. Η ηθική έχει πράγματι χάσει μέχρι τώρα, αλλά αυτό δεν χρειάζεται να είναι το τέλος της ιστορίας. Το μετακαπιταλιστικό στάδιο των οικονομικών δεν χρειάζεται απαραίτητα να είναι δυστοπικό.

Βιβλιογραφία

Brennan, G. (1996). *The Economists Approach to Ethics: A Late Twentieth-Century View*. In σ. Groenewegen's (Ed.) *Economics and Ethics*. Routledge.

Broome, J. (1999). *Ethics out of Economics*. Cambridge University Press.

Groenewegen, σ. (1996). *Economics and Ethics?* Routledge.

Hamlin, A. (1986). *Ethics, Economics and the State*. Wheatsheaf.

Hume, D. (1983). *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*. Hackett Publishing Company.

Hutcheson, F. (1755). *A System of Moral Philosophy (Volume I)*. Foulis Printers. Cambridge. Hutcheson, F. (1755). *A System of Moral Philosophy (Volume II)*. Foulis Printers.

Rothschild, K. (1993). *Ethics and Economic Theory: Ideas-Models-Dilemmas*. Aldershot Hants.

Rowthorn, B. (1996). *Ethics and Economics: An Economist's View*. In σ. Groenewegen's (Ed.) *Economics and Ethics?* Routledge.

Sen, A. (1987). *On Ethics and Economics*. Blackwell Publishing. Smith, A. (2004). *The Theory of Moral Sentiments*. Cambridge University Press.

Varoufakis, Y. (1996) *O Tempora, O Mores! Economics as the Ethos of Our Times*. In σ. Groenewegen's (Ed.) *Economics and Ethics?* Routledge.

Wight, J. (2015). *Ethics in Economics*. Stanford University Press.

Zouboulakis, M. (2014). *The Varieties of Economic Rationality: From Adam Smith to Contemporary Behavioral and Evolutionary Economics*. Routledge.

Η ερευνητική εργασία υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «Υποτροφίες ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. Υποψηφίων Διδακτόρων» (Αριθμός Υποτροφίας: 147)

mέta Working Papers

The Centre for Postcapitalist Civilisation's working papers series, mέta Working Papers, publishes peer-reviewed interdisciplinary research that explicitly or implicitly explores aspects of our liminal times, of our transition towards postcapitalist futures — be they dystopian or utopian, or anything in between. We are particularly interested in the exposure of academic works-in-progress to an audience of postcapitalism-oriented thinkers.

It has been noted that it is easier to imagine the end of the world than the end of capitalism, invoking the need for serious reflection on the end of the existing order and a transition to a postcapitalist way of life. Yet the future of the world economy is but one of the aspects of postcapitalism. After all, capitalism itself might be prima facie an economic system, but it has evolved into a comprehensive political, cultural, anthropological and international order. Postcapitalism, however it might evolve, is not merely the modification of an economic system; it will prove to be a new political, cultural, anthropological, civilisational paradigm — a new era indeed. A dystopian one, a utopian one, or anything in between. And the turbulences of the gradual transition are to be witnessed by all. The oligarchic decline of liberal democracy engenders countless variations of authoritarian tendencies; the supply chain of tributes for the global minotaur are increasingly interrupted; novel desiderata for emancipation are articulated; the chasms between megacities and provinces nurture silent, cold civil wars; the emergence of a non-Anglophone, non-Atlantic, non-liberal, non-bipartisan state as the planet's largest economy is just around the corner, overturning a two-centuries-old order; the changes in global demography and geopolitics are vertiginous; climate change is threatening our very existence. Transformations of gigantic proportions radically reshape the world before our very eyes.

With social sciences and the humanities as our main launching pad, disciplines that are of interest to the mέta Working Papers series include, but are not limited to, political economy, political science and international relations, history of ideas, sociology, law, religious studies, innovation and governance, area studies, and so on — provided that the research in question is of relevance to a lato sensu postcapitalist enquiry.

mέta Working Papers welcomes solicited and unsolicited papers in English, Greek, or preferably both, on aspects of the nascent postcapitalist era and follows a single-blind peer review process. The Papers are on-line open-access publications under the Creative Commons CC BY-NC-ND license. An indicative word count would be around 3.500-7.000 words. References should follow the Chicago Style system, either notes+bibliography or author-date. Submissions must include an abstract. Authors must include a biographical note of 60-100 words. The editorial team maintains final discretion over publication of all content. Publication does not entail an endorsement of mέta Working Papers' contents, which reflect the views only of the authors, and mέta cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein. Correspondence and submission: postcapitalism.centre@gmail.com, cc'ing s.mitralexis@metacpc.org, with 'mέta Working Papers Submission' on the subject line.